

Статті

Василь СОКІЛ

НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ В НАРАТИВАХ ПРО ГОЛОДОМОР

У статті розкриваються засоби вираження невербального характеру — міміка, жести, акустичні способи передачі й сприйняття тексту (інтонація, ритм, пауза). Вона продемонстрована цінними відеорядами. Це дає підставу говорити про фольклорний текст як живий, творчий організм.

Ключові слова: фольклорний текст, невербальні засоби, жест, інтонація, пауза.

© В. СОКІЛ, 2011

З метою всебічного вивчення особливостей наративів про голодомори (як і будь-якої іншої комунікації) зосередимо свою увагу на ціннісних аспектах невербальної взаємодії, оскільки відомо, що люди спілкуються не лише за допомогою словесних, а й несловесних засобів. Учені довели, що саме на останні припадає понад 50% інформації. В процесі комунікації важливі всі компоненти змісту, а це можливо в поєднанні різних прийомів його передачі, адже вони добре співіснують і узгоджуються у фольклорному тексті, створюючи таким чином особливий світ.

Приставаючи до конкретного розгляду невербальних засобів вираження в народній прозі про голодомори, зазначимо, що тут є велика проблема наявності повноцінних наукових записів. В українській фольклористиці поки що домінує традиційний погляд, суть якого полягає в тому, щоб максимально точно «схопити» вербальний текст і передати його на письмі, декларуючи таким чином «автентичність». Подібний твір справжнім «фольклорним пам'ятником» назвати важко, оскільки він природно живе в усній формі. «На письмі» не передається спосіб виконання, настроєвість оповідача, бо «слів» недостатньо для розуміння психічного стану інформатора, його емоцій, естетичних поглядів тощо. Науковий запис сьогодні треба здійснювати різними каналами: у вигляді фоно-, фото-, відеодокументування. Навіть цих названих способів забракне для цілковитої передачі: візуальних, слухових спостережень, які достеменно не фіксуються апаратурою. Одній людині схопити вербальні і невербальні компоненти тексту впродовж сеансу досить важко, лише за сприяння «помічників», скажімо, фотографа, відеооператора та ін. Крім того, науковець повинен «за свіжим» записом реєструвати, уточнювати такі спостереження, зробивши на їх основі відповідні коментарі. Автор цієї праці фіксував тривалий час народну прозу про голодомори на магнітну стрічку і за можливістю вказував на деякі несловесні елементи, які охарактеризуємо далі. Для аналізу використаємо також відеозаписи з Луганщини й прокоментуємо кадри, пов'язані з деякими рецепієнтами. Цінні матеріали для розкриття теми черпаємо із фольклорно-діалектологічних експедицій на Полісся (Чорнобильська зона), на Північно-Східну Слобожанщину та ін. Така робота в українській фольклористиці здійснюється вперше і не претендує на досконалість чи вичерпність.

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 3 (99), 2011

Дослідники з невербальних засобів вираження інформації подають різні типології [1, с. 65—67; 12, с. 154]. До найпоширеніших належать кінесичні компоненти (гр. *kinēsis* — рух) — міміка, жести. Вони є зовнішнім віддзеркаленням емоційного стану людини (наративи про голодомори ґрунтуються головним чином на ньому), бо ж ця тематика неможлива без експресії, сильного враження, вияву надмірних почуттів і переживань. Ще свого часу М. Вороний писав: «Міміка — це безсловесна мова людських інстинктів людської душі. Усе, що діється в душі, відбувається у виразі лиця та в рухах тіла» [3, с. 192].

Як свідчить досліджуваний матеріал, оповідачі під час нарації найбільше вдаються до міміки й жестів з метою увиразнення рухами свого повідомлення. Ці рухи, як правило, супроводжують словесний текст, доповнюючи, конкретизуючи його, іноді домінуючи, проте не існують автономно. Вони, зрештою, «оживлюють» народний твір. Відомий італійський фольклорист Джузеппе Кокк'яра ще в середині ХХ ст. висловив з цього приводу дуже цінну думку: «Без міміки розповідь втрачає половину своєї сили і враження. Добре ще, що залишається мова, повна природнього натхнення і образів, завдяки яким абстрактні речі стають конкретними, надприродні істоти приймають тілесну форму, все, що безжиттєве і німе, одержує життя і дар мовлення» [7, с. 382].

Міміка і жести особливо дійові в текстах оповідного характеру, оскільки є проявом думок, емоцій наратора. Вони виникають мимовільно й підсвідомо. Скажімо, рука лише тоді повинна діяти, коли слід доповнювати поняття. Американський дослідник Поль Сопер зазначив, що рухи рук мають відповідати своєму призначенню. Їх кількість та інтенсивність повинні узгоджуватися з характером повідомлення [12, с. 153]. Останнє в оповідній прозі про голодомори сконденсоване, напружене, драматичне, найчастіше трагічне, тому й супроводжується активною жестикуляцією. Руки тут найбільш чинні органи людського тіла, відіграють найважливішу роль у міміці. Вони мимовільно можуть опускатися, бути зверненими до предмета, підносяться до обличчя або вище голови. І кожен раз щось інше виражають.

Але часто буває так, що вираз обличчя інформатора говорить не менше, ніж жести. «Мова обличчя, — писав свого часу М. Сперанський, — була

визнана найтоншим тлумачем позувань душевних. Часто один погляд, одне опускання брови говорить більше, ніж усі слова оратора, а тому він повинен вважати найістотнішою частиною свого мистецтва вміння настроювати обличчя відповідно до мовлення; а особливо око — орган душі настільки сильний, настільки й виразний, як і мова, — повинно слідувати за усіма його рухами і передавати слухачам почування його серця» [6, с. 50].

Автор енциклопедії «Мова тіла» Д. Ламберт вважає, що є щонайменше шість виразів, які можна побачити в усьому світі. «Ці зразки, — на його переконання, — є швидше вродженими, ніж набутими. До них належать способи відображення на обличчі таких людських почуттів, як щастя, горе, здивування, страх, гнів і страждання. Для вираження кожного з них потрібна повна взаємодія всіх рис людського обличчя в надзвичайно тонких і невольовимих його змінах лише заради того, щоб надіслати цей чудовий сигнал, який усі миттєво впізнають. У цьому перевтіленні беруть участь три рухоми незалежно одна від одної частини обличчя: чоло і брови, очі, повіки і перенісся; а також нижня частина обличчя, тобто ніс, щоки, рот і підборіддя» [8, с. 26]. Під час нарації найбільш зримими є голова, очі, брови, губи. Так, очі і брови дають завершений вираз певного враження. Очі примружені, брови стягнені — людина щось собі важливе пригадує. Якщо ж брови стягнуті — вказується на рішучість, суворість, інколи наближення плачу. Часто-густо в оповідачів під час бесіди чи її завершення тремтять губи — це від сильного душевного зворушення. Голова, опущена вниз, символізує турботу, смуток, переживання, а то й незбагнений жаль. Піднята голова з відкритими очима та затиснутими вусами означає виклик антагоністові.

З багатолітнього досвіду польового обстеження наративної традиції про голодомори не раз доводилось бачити різні вирази облич. До речі, у своїй енциклопедійній практиці автор найбільше застосовував проксимальний принцип здобуття інформації (лат. *proximus* — розташований близько). Це відстань між записувачем та інформатором, яка становить 1—2 м (довірлива, товариська). Сеанс здійснювався переважно один на один, оскільки масовість (гурт) створює негативний вплив. На такій відстані якраз добре розглядити очі оповідача, як вони рухаються під час

акту нарації. Як правило, широко розкриті зіниці свідчать про страх, опущений погляд униз — теж почуття страху; очі в основному сумні, нерухомі («застигли») — сконцентрована увага на персонажі, предметі тощо. Всі ці мімічні ознаки відображають емоційний стан реципієнта — гнів, страждання, страх.

«Найрозумніший» орган, який говорить символічною мовою, — це руки. Вони обурюються, проганяють, скаржаться, показують, б'ють, плачуть. У досліджуваному масиві рукою найчастіше виражають вказівку, звернену до людини, предметних реалій тощо. Проілюструємо її прикладами з текстів. Стосовно людини:

1. «Помёрли... А я *отакá*, як *щíпка* була» (оповідачка піднімає вгору вказівний палець, щоб продемонструвати її худючий, виснажений стан).

2. «А в їх теж трое дítей, а ма́ти й ба́тько лежать пúхлі, *отаківó пúхлі*» (руками обводить навколо ніг, показуючи, що ноги, відтак і тіло було, наче груба колода).

3. «Ну, я лечу собі на стáнцію. Стоїть чорний во́рон, міліції тільки... *Такó тáто сидіть*» (показує скоцюрблену постать, яка свідчить про пригніченість, страх).

4. «Ось *тут* Басара́бчик був» (рукою показує на місце проживання односельця) [13, с. 41, 48, 82, 87].

Вказівний жест щодо предметних реалій: «Зробили людям голод вони. Не було голодовки, *оттаке* зерно (*показує*), *оттаке* жито, *така* пшениця» [2, с. 123]. Його семантика пов'язується з добірністю зерна, його величиною. Оповідачка намагається зрозуміти причину голоду, використовуючи протиставлення «оттаке зерно» (добротне) — і «зробили людям голод».

Нижче проілюструємо кінесичні засоби вираження в наративах про голодомори і «прочитаємо» їх з відеокадрів.

ТЕКСТ І. [4]

Чо́ ж ми в Росію ходіли мiлостиню просіть? Там урожа́й, а в нас неврожáй. Забра́ли все в госуда́рство. Забра́ли все. А тоді сказа́ли:

— Тепе́р купу́йте, в госуда́рствi сiйте.

Нам нічо́го не да́ли, у нас усé забра́ли у колхо́з, тоді каза́ли «СОЗ». У СОЗ... Усе́.

Люде́й з хат викида́ли, розкула́чували. Оні́ тру́женики бу́ли, а їх з ха́ти викида́ли і на Сiбе́рь везу́ли,

на Соловкi. А де о́ні там ті Соловкi?... Я не зна́ю. А зна́ю, шо стiко люде́й погiбло!... В зiмного вре́мя, не літо́м, на са́ни ... і в Ра́зову. Там стояв ешало́н, там їх грузи́ли. Приїжджа́ли відтіля нескóро лю́де. Так благода́рили: «Спасiбо, шо ви нас одвезли на Сiбе́рь». Не зна́ю, де оту́ди. І вонi жи́ли там, а ми му́чилися.

Ми íли... І ма́ти... Ой... Ма́ти свою́ дити́ну ри́зала. Оно́ пла́че:

— Ма́м', не ри́ж, я їсти не бу́ду просіть.

А в ма́тері о́чі так ви́лізли.

Ішли́ з по́ля ми, поло́ли соняхи, ага́, брига́дою... Дiвимо́сь — у Па́шки у дво́рі мілі́ція і лю́де. І шо оно́ такé.

— Ходи́ть ту́ди.

Пiшли́ ж ми до те́ї Па́шки. Вонí навикидáли таких тряпо́к, усé в кровi. Вона́ їх чу́жих ловiла. Ага́... А я гля́нула в пі́ччя, а рúчка малéнька так кипiть, плига́е. А я як гля́нула та й упáла, і бiльш тоді... І не зна́ю, як мене́ до́дому привезу́ли. Оно́ неда́леко. З утра́ не зна́ю... Утром слúхаю: ма́ти шмо́рка, пла́че, і бра́т... Я прокида́юсь:

— Шо Ви пла́чете?

А бра́т ка́же:

— Ти де вчо́ра бу́ла?

— Со́няхи поло́ла.

— А ще де бу́ла? Кажi! Усе́ кажi.

— До Па́шки, до Ліпiхва́новоi, ходiла.

— Чо́ ти ходiла?

— Я шо... Усі́ ішли́ і я пішла́. Чи я зна́ла шо?

— Так, встава́й, дава́й сніда́ть.

А сніда́ть шо? Спасiба, бурячо́к був да покри́шений, да звáрений, да молочко́м налі́тий. Коро́вка спаса́ла. У ко́го коро́ви не бу́ло, о́ні всі́ помёрли, лю́де. О́ні порiзали, по́ли, а бiльш нічо́го. А коро́вка доiлась. У нас коро́вка зiмува́лась у ха́ті і теля́тко. А ви предста́вите, шо в ха́ті, як худóбина... О́на сто́гне од жару́, а ми сто́гнем од iї во́ни. І ту коро́вку все вре́мя держа́ли в ха́ті. І нас коро́вка спаса́ла. Ну, і так бу́ло дiло.

Зап. І. Магрицька від Гусарченко Дарії Василівни, 1914 р. н., у с. Бабичеве Троїцького р-ну Луганської обл. Текст з відеокасети розшифрував В. Сокіл.

Гусарченко Дарія Василівна Відеоряд

Світлина 1.

Права рука інформаторки витягнута вперед, долоною вниз, великий і вказівний пальці трохи зігнуті

«Тепер купуйте, в государстві сійте»

донизу. Жест виражає твердість, непоступливість, обов'язковість виконання наказу можновладців. Цей знак має архаїчний характер як символ влади, панування над кимось, пригнічення чи придушення когось. Він виражає ідею беззастережної підпорядкованості. Обличчя зосереджене, погляд уважний, пронизливий, губи округло стиснуті, передають емоцію виклику, гніву.

Світлина 2.

Руки підняті долонями досередини на рівні рота, замикаючи верхній простір. Вони відвернуті від люди-

«Нам нічого не дали, у нас усе забрали у колхоз...»

ни, ніби щось відчужують від себе чи насильно з них виринають. Губи застигли на «у», акцентуаційно підкресливши слово «усе». Напіввідкриті вуста означають розпуку. У такий спосіб виявлено невдоволення колективізацією (жест виділення важливого в мові — тотального пограбування).

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 3 (99), 2011

Світлина 3.

Емоційний стан реципієнтки спокійніший, жалісливий. Вона децю розслаблена. Права рука злегка при-

«Онi труженики булі...»

тиснута до грудей на серці, виражаючи тим самим співчуття скривдженим. Ліва рука вільно опущена. Напіввідкритий рот, витягнуті губи свідчать про чуйне ставлення до людей праці.

Світлина 4.

З обличчя інформаторки проступає іронія, навіть сарказм за «вдячність» владі, що запроторила

«Так благодаріли:

«Спасібо, що ви нас одвезлі на Сібір»»

людей на заслання в Сібір. Вона нахилилася вперед, а простягнута ліва рука із вказівним пальцем показує на поневолювачів у протилежний від себе простір.

Світлина 5.

Схрещені на грудях жінки руки символізують біль, страждання, муки, оскільки йдеться про канібалізм

«Мати своєю дитину різала. Оно плаче:
— Мам', не різ, я їсти не буду просить»

доведених до затьмарення розуму людей зі страшно-го голоду. Напіввідкритий рот видає стогін, крик душі, адже дитина більше не проситиме в матері їсти.

Світлина 6.

У матері «очі вилізли наверх», почувши передсмертне прохання дитини не різати її. Затулені в інформа-

«А в матері очі так вилізли»

торки руками очі (вказівний жест вирячених очей) увиразнюють вербальний текст. Опущені губи, розтулений рот, підняті брови передають емоцію жаху.

Світлина 7.

Зойк виривається у Дарії Гусарченко (широко розкритий рот), коли вона побачила маленьку ручку, що

«А я глунула в піччя, а ручка маленька так кипить, плигає»

кипіла в казані. Права рука (розчепірена п'ятірня) піднята догори, ліва — трохи нижче. Це, з одного боку, імітація «плигання» ручки в казані, а з іншого — архаїчний жест відлякування нечистої сили, прокляття кривдникам.

Світлина 8.

Емоційна напруга спадає. Оповідачка перелічує продукти, які ще були в її сім'ї. Їй доводиться рахувати

«А снідать шо? Спасіба, бурячок був да покрішений, да зв'арений, да молочком налітий»

на пальцях. Вона загинає в кулак пальці лівої руки, а правою починає лічити з мизинця (деякі європейські народи рахують з великого пальця).

ТЕКСТ II

Прийшла до нас одна молодіця. Такій на ній платок г'арний. А ми вже двох чоловіків пустіли. Д'едушка, ну, дядько і т'ётка, і ми ж гол'дні,
ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 3 (99), 2011

п'ухлі. Приходи парень до нас і просьється... Ужé в нас, ну, есть... А він пішов у сарайчик до нас і вмер. Приходе молодіця, напнута платком тьоплим, такий клетчастий. І хлопчик із нею, отакій завбільшки. А це вже на другий раз. А ми кажем:

— Ми пускали людей.

І думаем, може, ми помрем, може, нас люди будуть спаса́ть, може, ми когó спасемо́.

Отó поки бурячку́ в погребі були... Одріжем хоч скибочку... Отó і їсти нічо́... Зразу́ з'їв — і нема́ємо більш нічо́го дати. Заходе молодіця, а ми кажем:

— Ужé в нас, осьдечки, трóе.

Она́ і пішла́. Пішла́, та ось оту́т до сусід, а ми ходіли туді́ вниз. А тут бабушка була́ та каже:

— Занесі́ їм сушки.

В нас садóк велікий був.

— Занесі́ сушки сусідам.

Я понесла́. Я думала, шо вона́ двéрі буде, хазяйка, та заціпа́ть, а вона́ так поза мно́ю — та двéрі заціпну́ла, та зразу́ на мене так почепу́лась, ота́к придаві́ла. А дядько́ сiновi ка́же:

— Ягóр, пода́й но́жик на томóу..., там на ко́минi.

Він подав. А тут «спасателі» прийшли́ мене спаса́ть і вікно́ вiбили. А вона́ на мині́ вiсе. Я дивлю́ся вже, а вона́ од мене́ не одірвiтьсiя. Двéрi зня́ли. Колi в хiжку... А она́, та молодiця, що́ прийшла́, зарiзана і грiди пообрiзуванi, оцé, повирiзуване скрiзь. І вáрiтьсiя на плитi, у чавунi, чи варiлось, чи сирé лежáло. І хлопчик зарiзаний... І отакá дiжка засóлена людéй.

Зап. І. Магрицька від Несмашної Наталії Гнатівни, 1912 р. н., у с. Містки Сватівського р-ну Луганської обл. Текст з відеокасети розшифрував В. Сокіл.

Несмашна Наталія Гнатівна

Відеоряд

Світлина 1.

Злегка нахилена вперед голова і корпус, права рука притулена до грудей інформанта, погляд спрямований вдалечинь, очі відкриті, брови підняті (ніби дивиться на того хлопця, про котрого розповідає), виражають настійливе прохання, бла-

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 3 (99), 2011

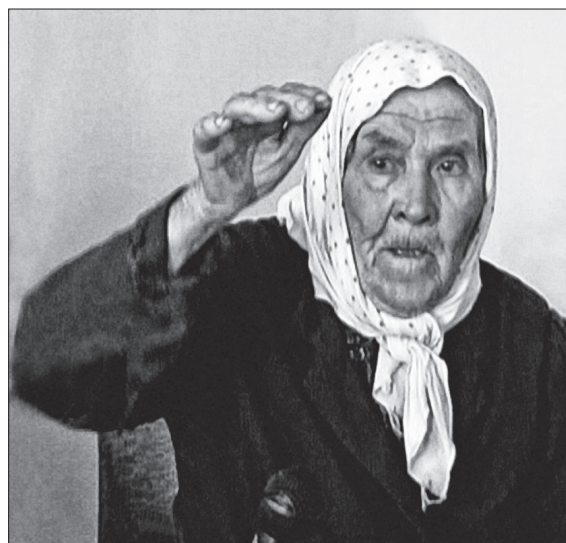

«Приходи парень до нас і просьється...»

гання, домагання куска хліба, адже це останній його порятунок.

Світлина 2.

Вказівний жест оповідачки: піднята вгору права рука, повернута долонею вниз, фіксує ріст хлопчи-

«І хлопчик із нею, отакій завбільшки»

ка на рівні її голови; очі відкриті, звернутий убік погляд застиг на верхній межі правої руки.

Світлина 3.

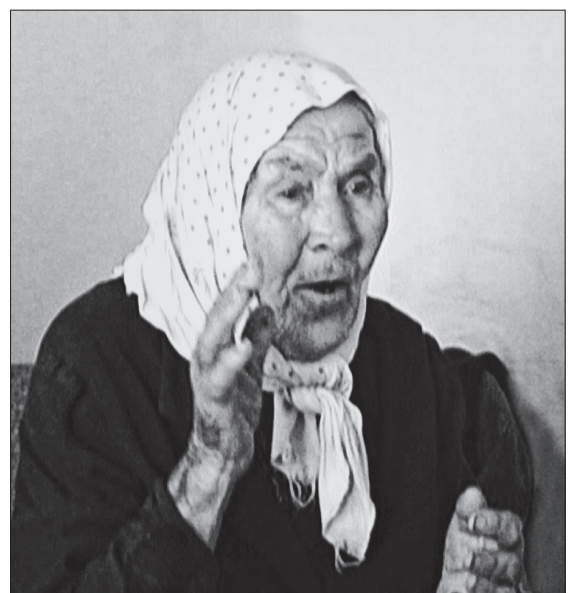
Стан душевних роздумів людини над земним буттям, треба робити добро іншим: обидві руки інформаторки благально притулені до грудей, очі відкриті, виражають щирість, погляд спрямований десь далеко, губи стиснуті. Глибоко замислений стан.

«І думаєм, мѳже, ми помрѳем, мѳже, нас люди бѳдуть спасать, мѳже, ми когѳ спасемѳ»

Свѳтлина 4.

Обидвѳ руки реципѳєнтки припѳднѳятѳ долонѳями до середини, але вѳд себе; рот вѳдкритий, очѳ здивованѳ.

«Отѳ і їсти нѳчѳ...»

Жѳст зневерѳ, розчарування, засвѳдчує брак найголовнѳшого в цѳєй момент — їжѳ.

Свѳтлина 5.

Жѳст повного розчарування. Розведенѳ руки пѳднѳятѳ догори долонѳями вѳд себе, вираз обличчѳя передає повну зневерѳ, адже бѳльш нѳчого дати їсти.

«Зрѳзу з'їв — і не маємо бѳльш нѳчого дѳть»

Свѳтлина 6.

Очѳ, губи опущенѳ, обидвѳ руки притиснутѳ до шѳї, що імітують позицѳю хазѳяїки, яка, зачинивши двѳрѳ за оповѳдачкою, зѳ страху почепилась на неї.

«Та зрѳзу на мѳне так почепѳлась...»

Свѳтлина 7.

Жѳст удару: пѳднѳята вгору права рука інформаторки, затиснута в кулак, свѳдчить, як «спасателѳ» вибили на хатѳ вѳкно і вдерлися досередини.

«А тут «спасателі» прийшли мене спасать і вікно вібили»

Світлина 8.

Підняті обидві руки на рівні грудей, повернуті долонями вниз, пильний погляд униз — візуальна демонстрація величини діжки із засоленими людьми.

«І отакá дїжка засолена людєй»

ТЕКСТ III

А оцєй Шабля, шо куркульом назвáli, вїжив якось. Ну, йогó не пускали в село жить. Куркуль. Не пускали. І він весно́ю, ранньо́ю вже весно́ю, прийшо́в у свїй садок, у бївшїй свїй садок, і там у садку умєр. Колі йогó ховáli, найшлї хрєстик на шїї, застєбнуто тут, і до хрєстика прив'язано чи носовїй платочок, ну, якáсь тряпка обикновєнна. Колі розвинúли, шо ж таке? Двїсті рублів, тоді ж карбóванцїв по-українськи рублї, двїсті, і записка: «Поховáйте мене по-людськóму, як куркуля, — напїсано так було, — поховáйте мене».

Люди зібрáлись. Ну всякі ж тóже булї люди.

— Ай, ще сюді. Лúчше ми оддамó на цєркву.

А другї:

— Нї, ми оддамó на сільську рáду, бїдним, там хай... Ну, тóлком я не знáю, кудї оддалú їх. Ну, йогó поховáli як... Приїхали бїстáркою, укїнули, у яму вкїнули, загорнúли. Отак.

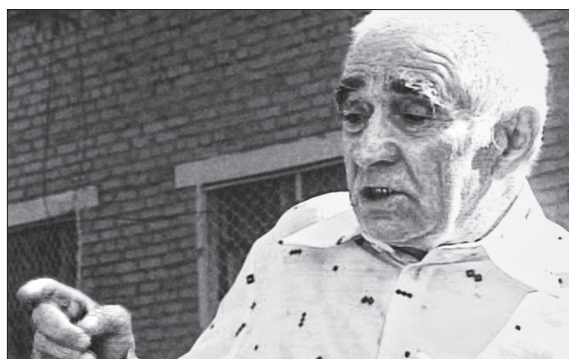
Зап. І. Магрицька від Карнау́ха Петра Григоровича, 1912 р. н. у с. Куземівка Сватівського р-ну Луганської обл. Текст з відеокасети розшифрував В. Сокіл.

Карнаух Петро Григорович

Відеоряд

Світлина 1.

Акцент поставлений на вказівному займеннику «оцєй». Вказівний палець на правїй рудцї оповідача витягнутий

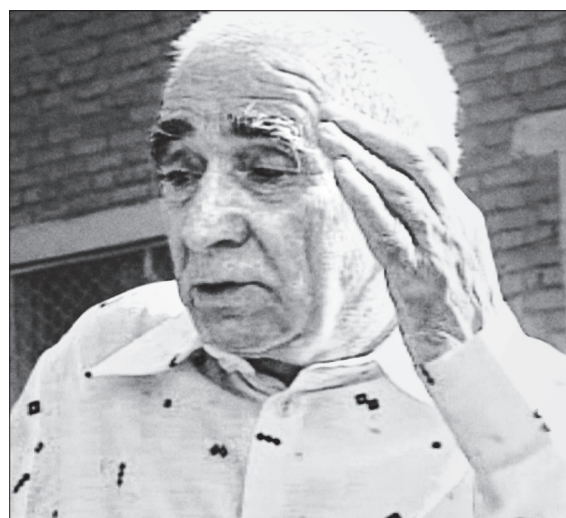

«А оцєй, Шабля, шо куркульом назвáli, вїжив якось»

уперед, брови зсунуті до середини (сконцентрованість уваги), погляд сфокусований в одну точку, що засвідчує конкретність інформації, її правдивість.

Світлина 2.

Піднята догори рука, зібрана в легкий кулак, показує певне затримання героя, не відпускання, забо-

«Куркуль. Не пускали»

рону щось робити чи кудись іти. До цього семантичного жесту додають опущені очі, трохи зневірені, стягнуті брови до перенісся.

Світлина 3.

Наголос на словосполученні «свій садок». Рука розслаблена, простягнута вперед неподалік грудей. Ви-

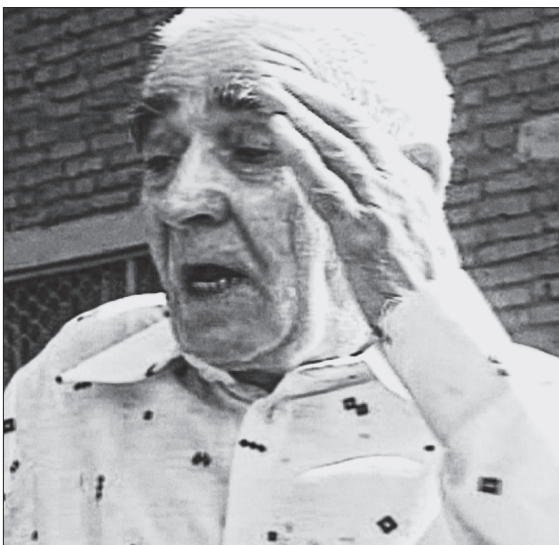

«...прийшов у свій садок...»

раз обличчя виражає впевненість, довірливість, визнання особливості саду у житті українця.

Світлина 4.

Інформатор у розпачі підняв лівицю догори долонею вниз, щирозсердно визнавши прикрість голодної

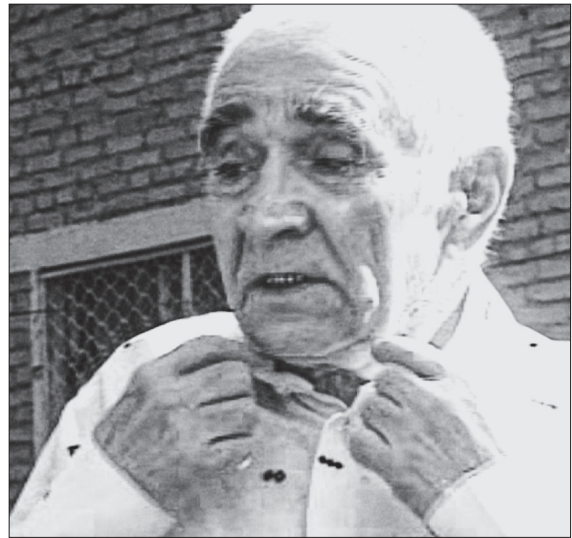

«...і там у садку умер...»

смерті. Міміка вказує на його збентежений стан із приводу втрати власності героя, улюбленого куточка української родини.

Світлина 5.

Руки реципієнта підняті до ший, пальцями шукають хрестик. Очі дивляться уважно прямо. Жест відчут-

«...найшли хрестик на шії...»

тя дотику до християнського атрибута свідчить внутрішньо правдиву віру українця.

Світлина 6.

Здивування охопило оповідача, що біля хрестика був загорнутий останній гріш, відкладений на похорон:

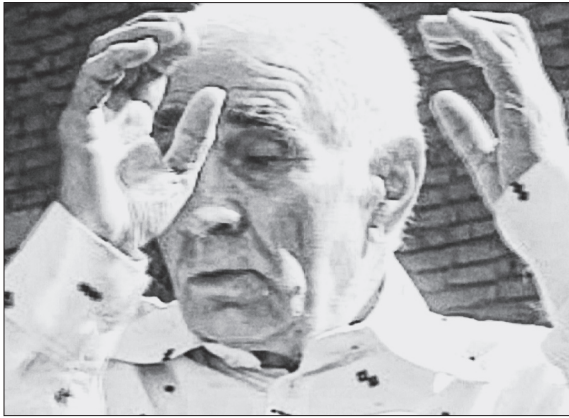

«Колі розвину́ли...»

відкриті очі, брови підняті, руки майже притиснуті до грудей.

Світлина 7.

Повний розпач наратора: руки підняті високо вгору долонями вниз, імітують вкладання померлої люди-

«...у яму вкїнули, загорнїли»

ни до ями, очі дивляться вниз, до тієї ж могили. Взивання Бога за свідка.

ВИСНОВКИ

З представлених фольклорних матеріалів, відеокадрів, пов'язаних з кінетичними засобами вираження, що супроводжують вербальні тексти, можна зробити деякі висновки. Тема голодоморів своєю напругою, драматичністю спонукає до активного використання жестів та міміки. До того ж, більше жестикулюють і міняють вираз обличчя під час оповіді жінки, оскільки вони від природи вразливіші, ніжніші, чутливіші, а чоловіки стриманіші й урівноваженіші. Загалом фольклорний матеріал про голодомори наочно підтверджує тезу багатьох науковців про надзвичайну емоційність українців як їхню ментальну рису.

Важливе місце серед невербальних засобів вираження в дослівному оповідному масиві займають акустичні (гр. *akustikos* — слуховий) способи передачі й сприйняття тексту. В поетичній моделі народних оповідань і переказів про голодомори відіграє інтонація оповіді. Дослідники розрізняють такі її види: ліричну, епічну, обрядову, навіть святкову [5, с. 103; 10, с. 580—582]. Найбільше її вивчали музикознавці, і дуже мало фольклористи [11, с. 223—270]. У текстах, що нас цікавлять, йдеться, звичайно, про епічну інтонацію.

Інтонація багато в чому залежить як від жанру, теми, конфліктної ситуації, так і від індивідуальних властивостей оповідача, оскільки «арсенал» засобів у них різний, як і різна психологія кожного з них. Особливості художнього змалювання об'єктів, передачі їх кількісних характеристик і ставлення до них оповідача визначають сам характер мовних конструкцій та інтонацій у відповідних місцях твору.

Одна справа, коли наратор змальовує предмет, явище, зовнішність людини, інша — коли розповідає про дії, ще інша — коли передає складні психічні переживання й настрої.

Зважаючи на своєрідність теми, напруженість сюжетів народних творів про голодомори, у них зберігається і відповідна інтонація — сумна, гнівна, обурююча. Вона може поставити як загальне звукове тло, в процесі його актуалізації на лексичному та фразовому рівнях, до того ж відповідає змістові інформації. «Братік в дванадцять год умер: поніс на базар рушнік або платок вімінять рїж'євого борошна. А я лістя ліпового начухраю, та отó те й їмó. Цур їм, пек! І батькі пухлі. Мати пухла ходїла. Цур їм, пек їм! Лүчче хай не вертáється, шоб їгого не знать! Ну, я перенóсила. І кукурúзку товклї, і качанї з кукурúзки, оте осердя їла» [13, с. 78]. З тексту видно, що інтонація відповідає емоційній тональності оповідача — схвильована, напружена. З підвищеною напругою виділяються цілі фрази, які розкривають жах голодомору — кількаразове підкреслення «Цур їм, пек!». Вигук «цур» вказує на невдоволення, обурення тим, що було: що люди їли сурогати, що пухли, зрештою, масово вмирали. Про це оповідач воліє радше не згадувати. Слово «пек» ужито як закляття, як бажання відвернути цей жах голодомору, — «лүчче хай не вертáється».

Драматизм ситуації, відтвореної в текстах про голодомор, вплинув на виклад повідомлення — схвильованість, що відповідно породило членування фраз паузами. Для прикладу візьмемо текст у записі лінгвістів, лише дещо спростимо фонетичну транскрипцію. Довга пауза в кінці речення передається двома скісними рисками (//), коротка в середині фрази однією рисою (/). Пауза, що виникла внаслідок перериву мовлення, промовчуванням — трьома крапками (...). «Оце в трїдцять третьом годú / так шо ж ми / ми траву рáзну їли / Нічо́го ж тако́го не їли / і збирáли по вігону / дáже оце такé росло / так казáли це те / галушкú / а ми їго́ їли // із то́го / із дéрева жóлуді товклї / їли кóржики отї // кáжетця такé і у трїцять сeдьмóм було // А нас годувáли (...) //» [9, с. 31]. А ось ілюстрація фрагмента тексту в нашому записі з погляду інтонування: «Шо я вам скажú // Рвали лістя з ліпи // Отó сушїли їгого і мїшали (...) Там як візьмém мукú прїгїршкaми (...) Мїшáем лушпїння / картошечки де там возьмéться (...) І тим годувáлися // Оце картоплї позакóпували на степу (...) Вона пропáла //

Ми одріли її // І оту картонечку брали / сушили її / і за борошно получалося // І то їли / і дуже фаліли / що це воно добре //» [13, с. 96].

Навіть з цих наведених прикладів можна зробити висновок, що вони мають чимало спільного в ритмо-мелодії народної мови, оскільки обидва подібні за перервами у ній, тобто членуванням паузами мовленевого потоку. В живому спілкуванні виникають такі паузи, що є наслідком невдоволення, непередбачуваної зупинки чи промовчування. Деякі збирачі відображають їх на письмі трьома крапками, проте дехто не звертає на них уваги. Тривала пауза може бути викликана плачем носія інформації, що досить часто простежується в оповідях про голодомори. Деякі фольклористи фіксують її на письмі вербальною ремаркою в дужках (*плаче*). Сльози наратора з'являються внаслідок пережитого горя, біди, від сильного болю чи душевного зворушення («Тридцять третій год (*плаче*). Вся Україна знає про цей голод»; «Скільки тоді людей погубло, о Господи мій! (*Плаче*)» [13, с. 77, 171]. Інколи плач був голосний, гірко ридаючий. «Оце піде Іван, брат мій меншенький до мене, я вже й не вставала, до баби, та дайте, бабо, хоч капусточки чи огірочка, бо Марійка умирає, каже. А вони дадуть йому, а він принесе та: «На, Маню!» (*Дуже плаче*). На піч, було, подає» [2, с. 144]. Це прототипічний вираз великого смутку, переживання неймовірної тривоги, індикатор страху. Розповідь, що переривається плачем, — характерна ознака багатьох досліджуваних творів; це складає притаманний їм ритмомалюнок, не схожий в інших жанрово-тематичних групах.

Резюмуючи, можна зробити висновок, що в художній тканині текстів про голодомори істотну роль відіграють невербальні засоби вираження. Вони увиразнюють зміст мімічними й жестикулярними рухами оповідача, його інтонацією, специфічними паузами. Все це створює своєрідний поетичний світ, властивий саме цьому фольклорному фонду.

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: підруч. — 2-е вид., допов. / Ф.С. Бацевич. — К. : Академія, 2009. — 376 с.
2. Борисенко В. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932—1933 роках / В. Борисенко. — К. : Стило, 2007. — 288 с.
3. Вороний М. Дещо про міміку і рухи тіла / Микола Вороний // Вороний М. Театр і драма : зб. статей / упоряд., вступ. ст. О.К. Бабишкіна. — К. : Мистецтво, 1989. — 201 с.

4. Закляття безпам'ятства. Голодомор 1932—1933 років на Луганщині: у двох частинах; автор ідеї та продюсер Ірина Магрицька; автор сценарію та режисер Олександр Крамаренко; оператор Олексій Мовсесян. Відеофільм. — Луганськ, 2007.
5. Земцовский И.И. Интонация // Восточнославянский фольклор: словарь научной и народной терминологии // И.И. Земцовский. — Минск : Наука и техника, 1993. — С. 103;
6. Кацавец Р. Українська мова: професійне спрямування: підручник / Руслан Кацавец. — К. : Центр учбової літератури, 2007. — 254 с.
7. Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе / пер. с итальян. Джузеппе Коккьяра — М. : Изд-во иностранной литературы, 1960. — 692 с.
8. Ламберт Д. Язык тела / Д. Ламберт ; перевод с англ. Л. Заремской. — М. : Астрель, 2001. — 192 с.
9. Північно-Східна Слобожанщина (Новопсковський, Біловодський, Мілоський райони Луганської області): матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. — 258 с.
10. Сабалеўскі А.В. Інтанацыя // Беларускі фальклор: энцыклапедыя : у 2-х т. / А.В. Сабалеўскі — Мінськ : БелЭн, 2005. — Т. 1. — С. 580—582.
11. Саука Л. Интонация в сказках / Л. Саука // Фольклор: поэтическая система. — М. : Наука, 1977. — С. 223—270.
12. Сопер П. Основы искусства речи / пер. с англ. Поль Сопер ; 2-е изд. — М. : Прогресс-Академия, 1992. — 416 с.
13. Українці про голод 1932—1933. Фольклорні записи Василя Сокола / Василь Сокол. — Львів, 2003. — 232 с.

Vasyl Sokil

NON-VERBAL MEANS OF EXPRESSION IN THE NARRATIVES ABOUT THE FAMINE

The article describes the nature of non-verbal means of expression — mime, gestures, acoustic communication means, and ways of apprehensibility of the text (intonation, rhythm, pauses). It is illustrated by valuable video-ranges that supply us with a base to speak about folklore text as a living and creative organism.

Keywords: folklore text, non-verbal means, mime, gesture, intonation, pause.

Василь Сокол

НЕВЕРБАЛЬНЫЕ СРЕДСТВА ИЗОБРАЖЕНИЯ

В статье рассматриваются средства выражения невербального характера — мимика, жесты, акустические способы передачи и восприятия текста (интонация, ритм, пауза). Она продемонстрирована ценными видеорядами. Это дает основания говорить о фольклорном тексте как живом, творческом организме.

Ключевые слова: фольклорный текст, невербальные средства, жест, интонация, пауза.